

ПСИХОЛОГІЯ ГРУП ТА МІЖСОБОВИХ ВІДНОСИН

П. П. Горностай

ОСОБЛИВОСТІ ГРУПОВОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ПСИХОТЕРАПЕВТИЧНИХ І ТРЕНІНГОВИХ ГРУПАХ

Розглядаються закономірності формування групової ідентичності в психотерапевтичних групах, характеризуються властивості навчально-терапевтичних груп. Описуються різні форми групової ідентичності, її зв'язок з процесами групової динаміки. Групове несвідоме розглядається як основа групових процесів і феноменів. Формуються гіпотези про природу соціометричних зв'язків і способи їх вимірювання в малих навчально-терапевтичних групах.

Ключові слова: мала група, групова ідентичність, рольова ідентичність, групове несвідоме, соціометрична близькість.

Проблема групової ідентичності посідає важливе місце в теорії та практиці соціальної психології, хоча й досі недостатньо розроблена. Поняття ідентичності – одне з базових у психології особистості та соціальної психології [4]. Поняття групової ідентичності належить до похідних. Крім нього, виділяють поняття соціальної [8] та рольової [1; 5] ідентичності. Групова ідентичність у малій групі істотно відрізняється від ідентичності у великих і середніх групах, тому що в її основі лежить ідентифікація з конкретними людьми, з якими в людини тісні психологічні зв'язки. При цьому в малій групі поєднуються всі ці види ідентичності, але вони залишаються принципово різними: ідентичність у великих групах – це групові характеристики насамперед самої особистості; ідентичність у малих групах невіддільна від образів груп, з якими особистість себе ідентифікує.

Мета статті полягає у висвітленні основних положень концепції групової ідентичності в малих навчально-психотерапевтичних групах.

У нашому дослідженні розглядалися навчально-терапевтичні групи, що існували протягом тривалого часу. Навчання основ професії, зокрема психотерапевтичне консультування (авторський проблемний підхід), поєднувалося в них з використанням методів психодрами і трансактного аналізу, а особистісний розвиток – з елементами психотерапії. Крім того, досліджувалися спеціалізовані групи вивчення ос-

нов психодрами і трансактного аналізу. Автор має досвід як учасника, так і тренера (навчаючого терапевта). Усього узагальнено досвід 14 груп, загальна кількість учасників яких перевищила 200 осіб. Тривалість існування груп коливалася від 2 до 10 років.

Можна виділити такі позитивні відмінності досліджуваних груп, коли порівнювати їх із власне психотерапевтичними. По-перше, в таких групах більша різноманітність ролей: це студент (тобто той, хто навчається), клієнт психотерапії, психолог-консультант, психолог-дослідник. По-друге, в них можлива ефективна професійна рефлексія. По-третє, це такі групи освітнього середовища (тобто групи навчального спрямування), в яких надзвичайного значення набувають стосунки в групі та розвиток групи в цілому. Такий об'єкт дослідження обрано тому, що на прикладі розглянутих груп зручно вивчати процеси групової динаміки, групову ідентичність, соціометричну структуру груп тощо. У них складаються досить сильні і стійкі зв'язки, досягають високого рівня розвитку групові процеси, а тому ті групові феномени, які ми досліджуємо, тут добре проявляються і їх можна спостерігати, аналізувати й вибудовувати відтак моделі та концепції.

Якщо порівнювати досліджувані групи (до речі, одну з таких груп складала виключно студенти), із звичайними студентськими групами, можна зробити висновок, що відмінність між формами роботи в них дуже велика. Академічна група часто зберігається як група виключно за рахунок формальних ознак, за рахунок того, що її члени пов'язані необхідністю отримати диплом. Спільна діяльність (це може суперечити радянській соціальній психології колективу) меншою мірою впливає на інтеграцію, ніж емоційні зв'язки. У терапевтичній групі зовсім інші чинники інтегрують групу, хоч і там має місце спільна діяльність. Якщо в терапевтичній групі відбувається криза ідентичності, яка супроводжується сплеском групової динаміки, це досить часто призводить до розколу групи; тоді частина людей може покинути групу, хоча вони дуже хочуть навчатися, отримати досвід тощо. Такого не відбувається в академічній групі, бо навіть після відцентрових процесів група залишається формально цілою. Саме через це академічну групу не можна вважати найкращим об'єктом з погляду вивчення впливу групової динаміки на цілісність групи.

Наше дослідження не є експериментом у вузькому розумінні слова, оскільки в ньому не ставилося завдання проводити стандартизовані методики, робити заміри тощо. Ми здебільшого використовували такі методи; як включене спостереження; експертні оцінки, зворотний зв'язок членів групи, тренера; групові дискусії; мозковий штурм (групове прийняття рішень); процес-аналіз (аналіз психотерапевтичного

процесу, групової динаміки, динаміки розвитку психотерапевтичних тем); аналіз, синтез, узагальнення, аналогії.

Основне завдання нашого дослідження – створити концепцію (в перспективі – теорію) групової ідентичності саме в малих групах, а ще – показати, як вона співвідноситься (зокрема які відмінності має) з ідентичністю в середніх і великих групах. Незважаючи на те, що експериментальні групи мали досить вузьке спрямування, ми поширюємо виявлені закономірності на групи різного спрямування, змісту, складу тощо.

Перш за все слід уточнити зміст самого поняття “групова ідентичність” та з’ясувати, чим воно відрізняється від спорідненого з ним поняття “соціальна ідентичність”. На нашу думку, групова ідентичність стосується реальних груп, які існують у просторі й часі, тоді як соціальна може стосуватися умовних груп, виділених за якимось критерієм. Скажімо, такий змістовий критерій, як “соціальна роль” дає право розглядати рольову ідентичність (статеву, етнічну, політичну, професійну, ідентичності членства тощо [5]). За кількісним критерієм можна виділити кілька видів групової ідентичності, зокрема малі групи, середні і великі. Розрізняють групи і за територіально-кількісним критерієм; при цьому йдеться про ідентичність груп, пов’язаних з певною територією (різного масштабу). Таким чином, групова ідентичність – це більш вузьке поняття, точніше – окремий клас соціальної ідентичності. Рольову ідентичність вважають ще одним класом соціальної ідентичності, і стосується вона великих умовних груп, де людина ототожнює себе з певними ролями, функціями, системами рольових очікувань тощо.

Групова ідентичність у малих групах має свої особливості та суттєві відмінності від ідентичності в середніх і великих групах. Тут відбувається ідентифікація з конкретними людьми, з якими існують значущі особистісні стосунки та досить тісні емоційні зв’язки, а не з ролями чи територіально-просторовими спільнотами. У малих групах ідентичність безпосередньо пов’язана з груповою динамікою, а також із соціометричною структурою групи. В малих групах усі ці процеси мають особистісне забарвлення.

Ідентичність у великих групах також може бути пов’язана з груповою динамікою (про що свідчать, наприклад, політичні процеси), але тут цей зв’язок більш опосередкований. У великих групах групова динаміка проявляється, зокрема, у проблемах сепаратизму, коли якась територіальна чи етнічна спільнота, ідентичність якої відрізняється від ідентичності решти суспільства, прагне до автономізації, аж до виходу зі складу держави.

Інтеграційні процеси – це складова частина процесів групової динаміки. Групова динаміка, крім інтеграційних процесів, охоплює протилежні їм дезінтеграційні процеси, процеси диференціації та, відповідно, процеси деструктуризації. Структура ідентичності в групі може відображати розвинену загальногрупову ідентичність і слабодиференційовану ідентичність мікрогруп; протилежний варіант – розвинені ідентичності мікрогруп і недостатньо сформована загальногрупова ідентичність. У першому випадку група є стабільною, у ній переважають доцентрові тенденції, у другому – можлива сильна міжгруповая динаміка з переважанням відцентрових тенденцій та високим ризиком розпаду групи.

До речі, про аналог групової динаміки можна говорити і щодо умовних груп та рольової ідентичності. Прикладом можуть служити процеси в психотерапевтичних спільнотах, де істотне значення має такий варіант рольової ідентичності, як ідентичність психотерапевта. Різні напрямки, школи, течії в психотерапії – це насамперед групи людей, що до них належить. Так-от, у царині психотерапії відбуваються різноманітні процеси інтеграції та диференціації, тобто все те, що ми можемо назвати груповою динамікою [1, с. 233–237].

Один із найбільш цікавих моментів, що стосується групової ідентичності, те, що пов’язує соціометричну структуру, групову динаміку і групову ідентичність, – це якраз феномен цього зв’язку, цієї близькості. У малій групі люди відчувають одне до одного більшу чи меншу близькість, тобто хтось себе ідентифікує з кимось, намагається стати ближчим до когось, хтось дистанціюється від іншого. Можна виділити такі складові відношень ідентичності, як “теле”, емпатія, ідентифікація, ототожнення, сприйняття іншого як Альтер-его, прийняття ролі іншого (“обмін ролями”), процеси перенесення і контрперенесення, прихильність, дружба, любов, близькість, симбіоз, злиття, поглинання, розчинення, співзавалежність, ненависть тощо.

Тренінгові групи є зразком високорозвинених стосунків, психологічної і соціометричної близькості, високого рівня загальногрупової ідентичності. Вважаємо, що ці характеристики є інваріантними, спільними і для різних груп освітнього середовища, тобто високий рівень ідентичності між членами учнівської чи студентської групи зумовлює позитивні процеси. Там, де цього немає, група зберігається як така лише завдяки розкладу, заняттям, урокам, а потім все одно розпадається – і ніякого спілкування не відбувається. Ці закономірності простежуються зазвичай досить добре.

Досліджувані групи також є навчальними. Це повноправні члени освітнього середовища, тільки специфічного спрямування (не зовсім традиційного для нашої освіти). На жаль, не зовсім традиційного

– можливо, треба цей досвід поширювати. Зокрема, слід зазначити, що в наших навчально-терапевтичних групах одним із завдань, що ефективно вирішується, є особистісний розвиток. У традиційних групах освітнього середовища особистісний розвиток також можливий за умови високого розвитку групових процесів і групової ідентичності. Це ще один аргумент на користь дослідження тренінгових груп як моделі високого рівня групових стосунків.

Ідеться, як бачимо, про проблему рівня соціометричної близькості, який можна вимірювати, розробивши експериментально-діагностичні методики для вивчення цього феномена (хоча це, скоріше, стосується наступного етапу дослідження нашої теми). Утім, завдання виявилось набагато складнішим, ніж це здавалося спочатку. Якщо окреслити, що було зроблено попередниками, то найбільший внесок у розв'язання цієї проблеми належить видатному вченому, засновнику психодрами та соціометрії Я. Морено.

Перші ідеї про групову динаміку, соціометричну структуру груп, про близькість, емпатію, “теле” виникли в Я. Морено ще в 1915 році, коли він перебував на медичній службі в таборі для переміщених осіб у Міттендорфі. Там дослідник спостерігав розвиток групових процесів, що й наштовхнуло його на думку про створення методів соціометрії та соціодрами [2, с. 14]. Майже через 20 років, у 1934-му, він написав ґрунтовну працю обсягом понад 400 сторінок, яку назвав “Хто виживе?”. У передмові до своєї книги Морено пише: “Істинно терапевтичний метод не може мати меншої мети, ніж усе Людство. <...> Ми припускали – можливо, наївно – що, якщо війна буде поширюватися, охоплюючи земну кулю, стає однаково можливим розвивати й поширювати світову соціометрію. <...> Як тільки ми успішно вилікували соціометричними методами окрему спільноту, нам здалося можливим, принаймні теоретично, робити це з нескінченно великою кількістю таких же спільнот тими ж самими методами – фактично з усіма спільнотами, з яких складається людське суспільство” [6, р. 3]. Тобто дослідник поставив перед собою завдання психотерапевтичного впливу не лише на особистість, а й на всі групи та спільноти (не лише в терапевтичному просторі). Відтак він продовжував працювати, удосконалювати свої розробки і в 1953 р. (ще майже через 20 років) видав остаточний варіант цієї праці (майже 900 сторінок). У ній Морено розглядає соціометричну структуру спільнот, малих і великих груп, вводить поняття “теле” як певне взаємне емоційне відчуження однієї людини іншою, яке не пояснюється лише процесами комунікації. Тож він вважав, що люди можуть відчувати одне одного, знати щось одне про одного не лише як інформацію, яку вони одне від одного отрима-

ли, а щось навіть більше, ніж можуть одне від одного почути [там само, р. 311–328].

Ці ідеї певним чином були розвинуті груповими психоаналітиками, які досліджували групове несвідоме, зокрема в психоаналітичній групі та в парі “клієнт-терапевт” [7; 9; 10]. При цьому було також підтверджено, що відбувається прихований обмін інформацією, у тому числі і поза комунікацією, де можна словами передати зміст певного тексту, знання. Тобто люди знають одне про одного більше, ніж їм про це повідомили. Але природу цього феномена Морено не пояснював, ця проблема не була розв’язана до кінця. Дехто взагалі вважає, що це просто метафора, образ, а реально цих процесів не існує. Дехто, навпаки, переконаний, що ці речі настільки реальні, що можуть стати інструментом практичної роботи в нових напрямках психотерапії. До речі, на цьому побудований підхід Берта Хеллінгера [3], що останнім часом набуває все більшого визначення; він спирається якраз на феноменологію таких зв’язків.

Далеко не однозначне ставлення спостерігається сьогодні і до *методу сімейних розстановок* – від оголошення його “шаманізмом” до визнання за новий напрям психотерапії. Люди, які працюють з групами, зокрема з феноменами групового несвідомого, сімейно-родовим несвідомим, можуть підтвердити, що це не просто метафора, а реальні факти, і щось за цим справді стоїть. Автор зовсім не схильний до містики, до легкої віри в те, що важко довести. Проте один випадок з практики виглядає досить-таки красномовним, переконливим. В одній із груп, учасники якої не знали і ніколи не чули, що таке сімейні розстановки, тобто були абсолютно незаангажовані й уявлення не мали, як “правильно” слід поводитися замісникам, одна з учасниць, після того, як їй доручили певну роль у сімейній історії протагоніста, відчула, що її затягує в якийсь незрозумілий вир. Жінка на очах у наляканої групи почала завалюватися набік, тобто виникла якась сила, яка її кудись “тягла”. Коли ми проаналізували цю ситуацію, то справді виявилося, що в сімейній системі протагоніста мала місце якась подія і хтось стояв за нею. Розглянувши цю подію, цю людину й опрацювавши ситуацію психотерапевтично, ми зауважили істотні зміни в психологічному стані протагоніста. Але не так просто довести, що те, що відбувається, – оце перенесення, тобто “телепроцес”, – має місце і що він пов’язаний з інформацією, яка досить глибоко захована в груповому несвідомому протагоніста. Але й ігнорувати такого роду факти, зрозуміло, також не треба, отож маємо справу з надзвичайно цікавим аспектом дослідження, який ще потребує свого прояснення. Упевнений, що нам вдасться нарешті добитися якихось зрушень у цьому процесі.

Метод системних сімейних розстановок справді являє собою новий рівень феноменології та моделювання психологічного зв'язку між людьми. Практика розстановок за Б. Хеллінгером [3] є переконливим доказом існування групової психіки на рівні сімейних систем. Проте залишається не зовсім зрозумілим, як відбувається процес моделювання групового поля сімейної системи в тимчасовій групі. Феномени “телепатії” та “екстрасенсорики” також належать до класу явищ, які тією чи іншою мірою пов'язані з груповим несвідомим, або груповим психологічним полем. Попри неоднозначне ставлення до цих феноменів, гадаємо, що їх не можна ігнорувати, а навпаки, слід досліджувати, виявляти, що за цим стоїть. Можливо, ці явища також мають стосунок до проблем, про які йшлося вище, як і запропоновані К. Г. Юнгом поняття “телеологія” (пояснення закономірностей не минулим, а майбутнім; трансляція інформації без причинно-наслідкового зв'язку) і “синхронія” (паралелі між подіями без якогось посередника, без причинно-наслідкового контексту).

Інколи під розглянуті тут явища підводиться “наукова база” з галузей точних наук. Не так давно модною була, наприклад, гіпотеза так званих торсіонних полів; останнім часом набула поширення гіпотетична модель “морфічного резонансу”, що пояснює ефекти групового психологічного поля закономірностями квантової фізики. Однак до створення достатньо доказової теорії, яка могла б бути вичерпною в поясненні цих явищ, ще далеко.

Висновок. Отже, можемо сформулювати основні положення моделі групової ідентичності в малих навчально-терапевтичних групах. Ці положення базуються на визнанні групової психіки, одним із феноменів якої є групова ідентичність. Групова ідентичність, як інтрапсихічний феномен, певним чином співвідноситься з іншими рівнями групової психіки: інтерпсихічним (сприйняття групами самих себе й інших груп, групова неусвідомлювана лояльність, групова диференціація) і метапсихічним (групові настановлення, стереотипи, упередження, міфи, групові символи). Групова ідентичність у малих групах має спільні та відмінні характеристики порівняно з групами різного рівня – середніми і великими, а також умовними групами, де спостерігаються прояви рольової ідентичності. Малим групам притаманні свої соціально-психологічні особливості, механізми та ефекти групової ідентичності: фрактальний ефект, голографічний ефект, зв'язок групової ідентичності з груповою динамікою, зв'язок групової ідентичності із соціометричною структурою. Серед питань, що потребують подальшого вивчення та з'ясування – поняття соціометричної близькості і її природи, а також способів її вимірювання. Ще однією проблемою, пов'язаною з ідентичністю в малих групах, є проблема синергії. Окре-

ме коло проблем становить зв'язок групової ідентичності з паранормальними явищами.

Групова ідентичність може, однак, набувати і негативного забарвлення, досягаючи високого рівня, наприклад, у групах антисоціального спрямування: тоталітарних сектах, кримінальних структурах тощо. Тут групові процеси можуть виявлятися на високому рівні (аналогічно синергії). Утім, негативні процеси спостерігаються і в позитивних відносинах груп просоціального спрямування. Ідеться про злиття, співзавалежність, ненависть, поглинання, розчинення, симбіоз (який може бути нездоровим). Під кутом зору психотерапевтичних підходів ці стани небажані і тому потребують певних корекційних впливів. Тут завжди очевидна певна неоднозначність, а тому, звичайно, наявні і позитивні, і негативні аспекти. Але, поза всяким сумнівом, групова ідентичність є тим консолідаційним началом, що лежить в основі групової згуртованості, процесів інтеграції та диференціації в групах. Групова ідентифікація, безперечно – один із механізмів групової динаміки і важлива умова соціалізації особистості.

Л і т е р а т у р а

1. Горноста́й П. П. Личность и роль: Ролевой подход в социальной психологии личности. / П. П. Горноста́й. – К. : Интерпресс ЛТД, 2007. – 312 с.
2. Сакс Дж. М. Голос Я. Л. Морено: Интервью с создателем психодрамы / Дж. М. Сакс // Психодрама и современная психотерапия. – 2003. – № 1. – С. 5–21.
3. Хеллингер Б. Порядки любви: Разрешение системно-семейных конфликтов и противоречий / Б. Хеллингер. – М. : Изд-во Ин-та психотерапии, 2001. – 400 с.
4. Эриксон Э. Идентичность: Юность и кризис : пер. с англ. / Э. Эриксон. – М. : Прогресс, 1996. – 344 с.
5. Gordon Ch. Development of evaluated role identities / Ch. Gordon // Annual Review of Sociology. – 1976. – Vol. 2. – P. 405–433.
6. Moreno J. L. Who shall survive? Foundations of Sociometry, Group Psychotherapy and Sociodrama / J. L. Moreno. – Beacon, New York : Beacon House Inc., 1953. – CXIV; 763 p.
7. Nichol B. The Group Unconscious.[Електронний ресурс] / B. Nichol; Business Coach Institute. – 2001. – Режим доступу : http://www.businesscoachinstitute.com/library/group_unconscious.shtml
8. Social groups and identities: developing the legacy of Henri Tajfel / Robinson W. P. (Ed.). – Oxford : Butterworth-Heinemann, 1996. – 386 p.
9. Singh A. The Group Unconscious: A Synthesis Paper, [Електронний ресурс] / A. Singh. – 2005. – Режим доступу : <http://www.johnniemoore.com/blog/archives/synthesis.pdf>
10. Wells L. Jr. Feedback, the Group Unconscious, and the Unstated Effects of Experimental Methods / Wells L. Jr. // The Journal of Applied Behavioral Science. – 1992. – Vol. 28. – №. 1. – P. 46–53.

Горноста́й П. П. Особенности групповой идентичности в психотерапевтических и тренинговых группах

Рассматриваются закономерности формирования групповой идентичности в психотерапевтических группах, характеризуются свойства учебно-терапевтических групп. Описываются различные формы групповой идентичности, ее связь с процессами групповой динамики. Групповое бессознательное рассматривается как основа групповых процессов и феноменов. Формулируются гипотезы о природе социометрических связей и способах их измерения в малых учебно-терапевтических группах.

Ключевые слова: малая группа, групповая идентичность, ролевая идентичность, групповое бессознательное, социометрическая близость.

Gornostay P. P. Features of group identity in psychotherapeutic and training groups

The regularities of formation of group identity in psychotherapeutic groups are considered. The properties of training-therapeutic are characterized. Different forms of group identity, its relations with processes of group dynamics are described. Group unconscious is considered as a basis of group processes and phenomena. Hypotheses concerning the nature sociometric connections and ways of their measurement in small training-therapeutic groups are formulated.

Key words: small group, group identity, role identity, group unconscious, sociometric closeness.

© Горноста́й П. П.

І. Г. Губеладзе

**СТРУКТУРНО-ДИНАМІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
СОЦІАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ СІЛЬСЬКОЇ МОЛОДІ
В УМОВАХ МІГРАЦІЇ ДО МІСТА**

Порушується проблема мінливості і сталості соціальної ідентичності в умовах міграції молоді із сільської місцевості до міста. На основі результатів емпіричного дослідження аналізуються структурно-змістові особливості трансформації соціальної ідентичності молоді сільського походження, яка мігрувала до міста (посилення проявів релігійної, статеворольової ідентичності, усвідомлення своїх батьківських ролей і водночас послаблення вираженості професійної, державної, етнічної і територіальної ідентичності). Показано, що соціальна ідентичність молоді сільського походження, яка мігрувала до міста, більш пластична і супроводжується більш активним переконструюванням ідентифікаційних структур.

Ключові слова: міграція, соціальна ідентичність, трансформація соціальної ідентичності, молодь, яка мігрувала до міста.